

Dr. Öğr. Üyesi
Hüseyin KAYHAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi,
hukaturk@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9036-3312>

Eser Geçmişi / Article Past: 28 Mar 2019 / 12 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.546306>

Orjinal Makale / Original Paper

XI-XIII. Yüzyıllarda Zencan'da Bir Türkmen Beyliği: Kafşutoğulları

*Kafshutids: A Turkoman Principality in Zanjan in The 11th and
13th Centuries*

Öz

Sultan Alp Arslan'ın 1065-66 yılında Harezm'e yaptığı sefer sırasında adına rastladığımız Mangışlak'taki Türkmenlerin beyi Kafşut, sonrasında İran'a geçerek Zencan'a yerleşmişti. Onun oğulları Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadelelerinden istifade ederek siyasi varlıklarını güçlendirmişlerdi. Zencan'ın da içinde bulunduğu İran'ın batı bölgeleri Sultan Sancar tarafından 1120'de kurulan Irak Selçukluları Devleti'nin siyasi sınırları içine girince Kafşutoğulları bu yeni devletin hizmetine girmişler ve hâkimiyetlerini güçlendirip, beylik kurmuşlardı. Bu dönemde adından bahsettiren ilk kişi Cemâleddin İlkafşut olmuştu. Irak Selçuklularının güçlü komutanlarından Türkmen Hasbeg'in yakın dostlarından biri iken 1153'te ona ihanet ederek Sultan Muhammed'in tarafına geçmiş ve yakın adamlarından birisi olarak hâciblik makamına getirilmişti. Kafşutoğulları beyleri son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul'un Atabey Kızıl Arslan ile yaptığı hakimiyet mücadelesinde sultanın yanında yer almışlardı. 1194'te Irak Selçuklularının ortadan kalkması sonrasında feodal çatışmalara sahne olan Zencan'ın da içinde bulunduğu Batı İran'ın yönetimi 1215'te Atabey Özbek'in azatlı kölesi Ogulmuş'un yönetimine bırakılmıştı. 1217-18'de Zencan ve çevresi Harezmşahlar Devleti'nin kontrolüne girmiş ve buradaki Kafşutoğulları Beyliği sona ermişti.

Atahtar Kelimeler: Kafşut Bey, Zencan, Irak Selçukluları, Harezmşahlar, Azerbaycan Atabeyliği.

ATIF: KAYHAN Hüseyin, "XI-XIII Yüzyıllarda Zencan'da Bir Türkmen Beyliği: Kafşutoğulları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/1 (Nisan-2019), s. (122-130)

CITE: KAYHAN Hüseyin, "Kafshutids: A Turkoman Principality in Zanjan in The 11th and 13th Centuries", *Journal of History and Future*, 5/1 (April- 2019), pp. (122-130)

Abstract

The ruler of the Turkomans in Mangyshlak, Kafshut, whose name is encountered in the campaign of Sultan Alp Arslan towards Khwarezm in 1065-66, subsequently moved to Iran, settling in Zanjan. Benefiting from the struggles for the sultanate after the death of Sultan Melikshâh in 1092, his sons got politically more powerful. When the western regions of Iran, including Zanjan, was involved in the borders of the Iraqi Seljukids State, which was founded by Sultan Sanjar in 1120, Kafshudis accepted the hegemony of this new state, empowering their own dominance and establishing a principality. In this period, the first famous member of the family was Jamâl al-dîn İlkafshut. While he was one of the intimate friends of Turkoman Hasbeg, who was one of the powerful commanders of Iraqi Seljukians, he betrayed the Seljukian commander in 1153 and sided with Sultan Muhammed, gaining the position of a hajib as a close fellow to him. In the struggle for dominance between the last Iraqi Seljukian sultan, Tugrul II, and Atabeg Kızıl Arslan, the chieftains of the Kafshudis sided with the Sultan. The management of the Western Iran including Zanjan, which had been a scene of fights following the termination of the Iraqi Suljukians in 1194, was left to the dominance of Ogulmish in 1215 who was the freed slave of the Atabeg Uzbek. Zanjan and its environs were taken under the reign of Khwarezm State in 1217-18, putting an end to the existence of the Kafshudis Principality.

Key Words: Kafshut Bey, Zanjan, Iraqi Seljukids, Khwarezm, Azarbaijan Atabeg Principality.

Giriş

XII. yüzyılda yaşayan Mervezî, Oğuzların Müslüman ülkelerle irtibat kurdukları devirlerde bir kısmının İslâm dinini benimsediğini ve bunların Türkmen olarak adlandırıldığını, Müslüman Oğuzların diğerleriyle savaşıp, zaman içinde sayıca çoğaldıklarını, başarıları sonucunda İslâm topraklarına doğru yayılarak oralarda meliklikler ve sultanlıklar kurduklarını belirtmektedir.¹ Bu bilgiyi doğrular nitelikte Irak Selçukluları Devleti'nin 1120'de kurulması ile başlayan süreçte Selçukluların batıdaki topraklarında yeni feodal oluşumların ortaya çıktıkları görülmektedir. Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları Azerbaycan'ın hemen yanında Zencan bu feodal oluşumlardan Kafşutoğulları Beyliği'ne kaynaklık etmişti.

Zencan, Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte yoğun bir Türkmen göçüne ve yerleşmesine zemin oluşturmuştu. Tuğrul Bey, Dandanakan Savaşı'ndan sonra ülkeyi taksim ederken kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'ye Ebher, Zencan ve Azerbaycan'ı vermişti.² Yine Tuğrul Bey, 434/1042-43'te bir süre önce isyan etmiş bulunan Göktaş, Boğa ve diğer Oğuz beylerine haber göndererek, onların gönlünü almış ve gelip hizmetine girmeye davet etmişti. Bu beyler ve etraflarındaki Oğuzlar Zencan'da, muhtemelen Kızıl Özen ırmağı kenarında konaklamışlar ve burada olumsuz cevaplarını ilettiler diye sultanın elçilerini geri göndermişlerdi.³ Onların Zencan'a çekilmeleri şüphesiz sebepsiz değildi. Bu tarihlerde Zencan çevresinde yerleşmiş kalabalık Türkmen gruplarının varlığı onları buraya çekmiş olmalıydı.

Tuğrul Bey, yine 434/1042-43 yılında Hemedan hâkimi Gerşasf b. Alâuddevle ile Ebher

1 Mervezi, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, The Turks and India*, Eng tr. V. Minorsky, London, 1942, 29.

2 Reşideddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara, 1960, 20.

3 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi*, İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, IX, 388; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1980, 114.

ve Zencan'a gelmiş, muhtemelen buradaki Türkmenlerden aldığı takviye güçlerle harekete geçip Hemedan'ı almıştı.⁴

1. Kafşut ve Beyliğin Kuruluşu

Kaşgarlı Mahmud, *Kafşut*'un Türklerde erkek çocuklarına verilen bir ad olduğunu ve iki hanın ülkelerinin emniyeti için buluşarak barışmaları anlamına geldiğini belirtmektedir.⁵

Beyliğin atası Kafşut Bey, Sultan Alp Arslan'ın 458/1065-66 yılında Harezm'e yaptığı sefer sırasında adından bahsettirmektedir. 12 Aralık 1065'te Harezm'e gelen Sultan Alp Arslan, burada işlerini tamamladıktan sonra Karadeniz'in kuzeyi ile Harezm arasında ticaret yapan kervanlara saldıran Kıpçaklar ile Türkmenleri cezalandırmak ve ticaret yolunun güvenliğini sağlamak için harekete geçmişti. Önce Kıpçak başbuğu Cazığ'ı yenilgiye uğratmış, ardından da Mangışlak'taki Türkmenlerin beyi Kafşut'a elçi göndererek onu itaate davet etmişti. Kafşut, sultanın isteğine uyarak itaati kabul edince sultan Mangışlak'a sefer yapmaktan vazgeçerek Cend'e dönmüştü.⁶

Kafşut Bey ile ilgili bilgi bununla sınırlıdır. Bundan sonrasını ancak tahmin edebilmekteyiz. O, Büyük Selçuklulara bağlanıp tüccar kervanlarına saldırıları sonlandırmak zorunda kalınca ganimetlerden yoksun kalan Mangışlak Türkmenleri ile İran'a geçmek zorunda kalmış ve Türkmenlerin yoğun bir şekilde yaşadıkları Zencan'a yerleşmişti. Bunun Sultan Alparslan'ın son zamanları veya Melikşah'ın saltanatının başlarında gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Kafşut Bey'in Zencan'a geldikten sonra neler yaptığı ve ne zaman öldüğünü tahmin etmek ise imkânsız görünmektedir. Bu dönemde onun veya oğullarının Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadelelerinden istifade ederek siyasi varlıklarını güçlendirdiklerini tahmin edebiliriz. Zencan'ın da içinde bulunduğu İran'ın batı bölgeleri Sultan Sancar tarafından 1120'de kurulan Irak Selçukluları Devleti'nin siyasi sınırları içine girince Kafşut'un oğullarının bu yeni devletin hizmetine girdikleri ve hâkimiyetlerini güçlendirip, beylik kurdukları tahmin edilebilir.

Hamdullah Mustevfi Kazvîni, Sultan Melikşah'ın kölesi İl-Fakşut'un ve ondan sonra da oğlu Bozan ve onun oğlu İl-Fakşut'un 51 yıl boyunca Kazvin'i yönettiklerini belirtmektedir⁷ ki, bunların Kafşutoğulları'ndan olmadıkları anlaşılmaktadır.

2. Irak Selçukluları Zamanında Kafşutoğulları Beyliği

a. Cemâleddin İlkafşut

Zencan ve burada yerleşmiş bulunan Türkmenler ve Kafşutoğulları ile ilgili bilgilere Irak Selçukluları'nın ilk devirlerinde değil de ancak son yarım asırda yaşanan bazı olaylarda rastlanmaktadır. 2 Ekim 1152'de Hemedan'da vefat eden Sultan Mesud'un yerine veliahdi Melikşah tahta geçmişti. Bir süredir yönetimi kontrolünde tutan Türkmen beyi Hasbeg, devletin durumunun gittikçe kötüleştiğini ve bir hükümdarda olması gereken hasletlerden uzak olan Melikşah'ın saltanatı-

4 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 389.

5 Kaşgarlı Mahmud, *Divâni Lugati't-Türk*, çev. B. Atalay, Ankara, 1986, I, 451.

6 Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fi Târihi'l-Â'yân*, Çev. Ali Sevim, *Mirâtu'z-Zemân fi Târihi'l-Â'yân'da Selçuklular*, Ankara, 2011, 149-150; Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Çev. N. Lügâl, Ankara, 1943, 28; Mîrhond, *Târihu Ravzatu's-Safâ*, Selçuklular kısmını Çev. E. Göksu, Ankara, 2015, 107-108; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul, 1980, 100-101.

7 Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Târih-i Guzide*, Nşr. A. H. Nevâî, Tahran, 1381, 796.

nın artık tehlikeli bir hal almağa başladığını görünce, bütün emîrlerin onayını alarak onu tutuklatıp, Huzistan'da bulunan Melik Muhammed'i tahta oturtma kararı almıştı.⁸ Aslında yapmak istediği Melik Muhammed geldiği zaman onu hapse atarak tek başına tahta oturmaktı. Bu amaçla Melik Muhammed'i Hemedan'a davet etmeleri için Cemâleddin İlkafşut, Muşeyyededdin b. Şah Melik ve veziri Kemâl Ebû Şuca ez-Zencânî'yi elçi olarak Huzistan'a yollamıştı. Fakat bunlar Hasbeg'e ihanet ederek planlarını Melik Muhammed'e anlatmışlar, onun halife ile gizlice anlaşarak saltanatı Selçuklu hanedanının elinden almak istediğini bildirmişlerdi. Vardıkları anlaşma gereğince elçilik heyeti geri dönerek yeni sultanın Hemedan'a doğru hareket ettiğini bildirmişlerdi.⁹

Hasbeg'i şüphelendirmemek için fazla bir hazırlık yapmadan ve yanına az sayıda asker alarak Hemedan'a giden Melik Muhammed, diğer emîrlerle birlikte kendisini şehrin dışında karşılayan Hasbeg'e yakınlık göstererek güvenini kazanmıştı. Ertesi gün Sultan Mesud'un yaptırdığı ve Hemedan'da iken kullandığı saraya giden Sultan Muhammed, öteden beri adet olduğu üzere culûs tebriki için genel bir kabul resmi düzenlemiş ve Irak Selçukluları Devleti tahtına oturmuştu (14 Nisan 1153). Alışıl gelen tören bittikten ve misafirlerin gitmesinden sonra saraydan ayrılmayan Hasbeg ve Zengi Candar tevkif edilerek öldürülmüşlerdi. Onlarla birlikte olan Atabey Şumla ise kaçmayı başarmış ve Huzistan'a gitmişti.¹⁰

Sultan Sancar'ın Muharrem 548/Mart-Nisan 1153 tarihinde Türkmenler karşısında yenilgiye uğrayarak tahtını kaybedip esir düşmesinden sonra 19 Cemâziyelâhir 548/11 Eylül 1153 tarihinde Büyük Selçuklu tahtına oturtulan Melik Süleymanşah başarısız olmuş ve Safer 549/Nisan-Mayıs 1154 tarihinde Curcan'a dönmek zorunda kalmıştı.¹¹ Buradaki başarısızlığı üzerine, şansını bir daha denemek amacıyla Sultan Mesud'un ölümünden sonra bir otorite boşluğunun yaşandığı Irak Selçukluları Devleti'nin başına geçebilmek için kendisine destek bulma umuduyla Azerbaycan'a gitmişti. Burada desteklerini aldığı komutanların askerlerinden oluşan büyük bir orduyla Sultan Muhammed'in üzerine yürümüştü. Bütün komutanlarını küstürdüğü için terkedilen ve yanında çok az bir kuvvet kalmış olan Muhammedşah, Melik Süleymanşah'ın ordusu ile baş edemeyeceğini görerek İsfahan'a çekilmiş, orada da tutunamayınca Huzistan'a geri dönmüştü. Süleymanşah, üç gün sonra ordusuyla Hemedan'a girmiş ve tahta oturmuş, bürokraside yeni atamalar yapmıştı. İçki ve eğlenceye olan düşkünlüğü sebebiyle devlet işlerini veziri Fahreddin Kâşî'ye bırakmış, kendisini tahta geçiren komutanlarını kırmıştı. Bunun sonucunda ilkin İldeniz Azerbaycan'a geri dönmüş, ardından Nusreteddin Aksungur diğer emîrlerle toplanıp durumu müzakere ederek sultanın başarısızlığının sebebi olarak gördükleri veziri ve Harezmsah'ı tevkif ederek yerlerine başkalarının getirilmesi için harekete geçmeye karar vermişlerdi. Olay biraz abartılı bir şekilde anlatılınca korkuya kapılan Süleymanşah yanında karısı, kayınbiraderleri Yusuf ve Yınal Tegin'le birlikte devlet hazinesinden taşıyabileceği kadar altın alarak Hemedan'ı terk etmişti. Ertesi gün sultanın kaçtığını duyan askerleri sarayı yağmalamışlar, komutanlar da görev bölgelerine geri dönmüşlerdi. Huzistan'da bulunan Muhammed durumu öğrenince ilkin bir hile zannederek inanmamış, daha

8 Bundârî, *Zubdeu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, 208; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 143; ayn. mlf., , *et-Târihu'l-Bâhir fi Devleti'l-Atabekiyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963, 105; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357, X, 153; Râvendî, II, 245; Zahîreddîn Nişâbüri, *Târih-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332, 67; Reşideddîn, 136-137.

9 Bundârî, 208; Râvendî, II, 249.

10 Bundârî, 209-210; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 143; ayn. mlf., *Atabekiyye*, 105; Râvendî, II, 245; Zahîreddîn Nişâbüri, 67; İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, Çev. A. Savran, Erzurum, 1992, 94; İbnu'l-Cevzî, X, 153; Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, İstanbul, 1286, III, 25; H. Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1966, 13-15.

11 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 157-159.

sonra olayın doğruluğu ispatlandıktan sonra Hemedan'a giderek duruma hâkim olmuştu. Devlet işlerini tekrar düzene koymuş, vezirliğe Şemseddîn Ebû'n-Necîb'i getirirken, Cemâleddin İlkafşut'u da emîr-i hâcibliğe getirmişti.¹²

b. Irak Selçukluları'nın Son Zamanlarında Kafşutoğulları

Son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul (1176-1194) zamanında Zencan, Kafşutoğulları'nın elinde bulunuyordu.¹³ İlk bilgiler onların 1186-87 yıllarında Sultan II. Tuğrul'un yanında olduklarını ortaya koymaktadır. Atabeg İldeniz'in oğlu Cihân Pehlivan'ın 1186'da ölmesinden sonra yerini alan kardeşi Kızıl Arslan'ın hâkimiyetine ilk tepki gösteren kardeşinin dul karısı İnanç Hatun olmuştu. Bunun sebebi devletin tamamen Kızıl Arslan ve üvey oğlu Ebûbekir'in denetimi altına girmesi ve kendi oğulları İnanç Mahmud ile Emîr-i Emîrân Ömer'in bir tarafa itilmeleriydi. Bu durumu kabul etmeyerek harekete geçmiş ve Hemedan'da bulunan kocasının yakın adamları Cemâleddin Ayaba ile Seyfeddîn Rûs'a haber göndererek onları isyana teşvik etmişti. Bu komutanlar yanlarına İnanç Hatun'un çocuklarını da alarak Hemedan'dan ayrılıp Rey'de ona katılmışlardı. Kızıl Arslan, isyancıları ortadan kaldırmak için yanına Tuğrul'u da alarak süratle Rey üzerine yürümüş, savaşı göze alamayan isyancılar Rey'i terk edip Bistâm, Damgan ve Mazenderan civarlarına çekilmişlerdi. İnanç Hatun ve oğulları ise Rey yakınlarında karargâh kuran Atabeg Kızıl Arslan'ı karşılamışlardı (Temmuz-Ağustos 1187). Bu isyanın ardında Sultan Tuğrul'un olduğundan şüphelenen Kızıl Arslan, Rey'i terk eden isyancı emîrleri takip etmemişti. Ayağından rahatsız olduğu için hasta yatan Tuğrul, fırsatını bularak kaçıp isyancı emîrlerin yanına gitmişti. Bunun üzerine payitahtı savunmasız bırakmak istemeyen Kızıl Arslan birkaç gün sonra Hemedan'a hareket etmişti. İsyancı emîrlere katılan Tuğrul, onlarla Mazenderan'a gitmiş, burada fazla kalmayarak Damgan ve Girdkûh civarındaki Batmîlere saldırarak yağma ve tahriplerde bulunduktan sonra Rey'e yönelmişti. Burada kendisine Ebher hâkimi Bahaeddîn Şerefu'd-Devle, Zencan hâkimi Kafşutoğulları ve Merâğa hâkimi Alâeddîn Körpe Arslan'ın katılmasıyla güçlendiği için rakibi Kızıl Arslan Azerbaycan'a çekilmek zorunda kalmıştı (7 Kasım 1187). Onun ayrılmasından hemen sonra 17 Kasım 1187 tarihinde Sultan Tuğrul payitahtı Hemedan'a girmişti.¹⁴

Kafşutoğulları bu olaydan bir yıl sonra 1188'de bu sefer Halife Nâsır'ın yanında Sultan Tuğrul'a karşı mücadele ederken karşımıza çıkmaktadırlar. Emrindeki az sayıda askerle Hemedan'dan Halife Nâsır'ın ordusunu karşılamaya çıkan Tuğrul, yanında İnanç Mahmud ve bütün Irak Selçuklu emîrleriyle birlikte Dây Merk'e gelerek, burada karargâh kurmuş bulunan halifenin veziriyle savaşa tutuşmuştu (7 Mayıs 1188). Sultan Tuğrul, iki taraf arasında oldukça kanlı geçen savaşta büyük kahramanlıklar göstermiş ve özellikle Kafşutoğulları'na saldırmış, galip gelerek, halifenin ordusunu bozguna uğratmıştı.¹⁵

Kızıl Arslan'ın Kasım 1191'de karısı İnanç Hatun tarafından öldürülmesinden sonra emîrlere aralarında anlaşarak ülkeyi paylaşmışlardı. Bu anlaşma çerçevesinde Atabeg Ebûbekir Azerbaycan'a giderek Kızıl Arslan'ın mirasına sahip çıkmıştı. Azerbaycan emîrleri ona biat etmiş-

12 Râvendî, II, 252-255; Bundârî, 211-212; Zahîreddîn Nişâbüri, 68-69.

13 Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lügal, Ankara, 1943, 123, 128.

14 Râvendî, II, 314-317; Huseynî, 122-123; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran, 1332, 85-86; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 415; Bundârî, 268; İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târihu Dimâşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, 392 Hamdullah Mustevfî Kazvîni, *Târih-i Guzîde*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910, 475; H. Alyârî, 67-70; M. A. Köymen, "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, 13, Erzurum, 1985, 221.

15 Râvendî, II, 319-320; Huseynî, 123-125; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 32-33; Ebû Hâmid, 85-86.; Kazvîni, I, 475; Hinduşah b. Sancar, *Tecâribu's-Selâf*, Nşr. A. İkbâl, Tahran, 1934, 324, 327-328; H. Alyârî, 71-73; M. A. Köymen, a.g.m., 222.

lerdi. Hazar Denizinden Gökçeğöl'e kadar uzanan Arrân topraklarına sahip olmuştu. Kutluğ İnanç Mahmud ise, bütün Irak-ı Acem'e sahip olmuştu. Bu paylaşımına rağmen, kardeşler arasında ihtilaf ve kavgalar eksilmemişti.¹⁶ Böylece Irak Selçukluları Devleti'nin bütün toprakları Atabeg Cihân Pehlivan'ın oğulları arasında paylaştırılmış oluyordu ki, bu durum artık devletin fiilen çöktüğünün en belirgin işaretiydi.

Bütün bu olaylar yaşanırken, 14 aydır hapiste tutulan Sultan Tuğrul, bazı komutanlarla anlaşarak hapisten kurtulmuş ve Azerbaycan'a girip Tebriz'i kuşatmıştı (1192). Azerbaycan'a girip Tebriz'i kuşatmıştı (1192). Bunu duyan Ebûbekir, büyük bir kuvvetle üzerine saldırarak onu yenilgiye uğratmıştı. Bundan sonra kaybettiği saltanatını tekrar eline geçirmek için Irak-ı Acem üzerine yürüyen Tuğrul, Zencan'a geldiği zaman buranın hâkimi Türkmen Kafşutoğulları ve diğer bazı komutanların kendisine katılmaları ile güçlenerek Hemedan'a hareket etmişti.¹⁷ Bu büyük başarılarından sonra hâkimiyetini bütün Irak-ı Acem'e yaygınlaştırmış ve kendisine rakip olabilecek kimse kalmadığı için büyük bir ataletle kapılan Tuğrul, zevk ve eğlenceye yönelerek, devlet işlerini bırakmıştı.¹⁸

Sultan Tuğrul'un Rey'e saldırısını fırsat bilen Kutluğ İnanç, Harezmşah Tekiş'e elçi yollayarak yine yardım istemişti. Halife Nâsır'ın Irak Selçukluları Devleti topraklarının kendisine iktâ edildiğine dair halifenin menşurunu getirmesi üzerine Tekiş harekete geçmişti. Onun ordusuyla Rey taraflarına doğru ilerlediğini duyan Sultan Tuğrul, ordusunu toplayarak Rey'e hareket etmişti. Bu sırada henüz sultanın ordusuna katılmayan İzzeddîn Ferec İsfahan'da, Kafşutoğulları da Zencan'da bulunuyorlardı. Harezmşah Tekiş, bunların yardımları ulaşmadan Tuğrul ile savaşmak için çok hızlı hareket ederek ondan önce Hûvâr'da¹⁹ karargâh kurmuştu. Komutanlarının savaş yapılmaması yönündeki uyarılarına aldırmayan Tuğrul, az bir kuvvetle Tekiş'in karşısına çıkmış, Rey yakınlarında yapılan savaşta atından düşürülüp öldürülmüştü (19 Mart 1194). Cenazesi Tuğrul Bey'in Rey Câmii'nde bulunan mezarının yanına gömülmüştü.²⁰

3. Kafşutoğulları Beyliği'nin Ortadan Kalkması

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra İran'ın hâkimiyeti için harekete geçen Harezmşahlar Devleti, burada dağınık halde yerleşen Türkmenlerle, bunların beyleri ve Selçuklu komutanlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan da Atabey İldeniz'in ve oğullarının yönetimi altındaki Irak Selçukluları Devleti ile nüfuz mücadelesi yapmıştı. İldeniz ve oğlu Pehlivan'ın istikrarlı ve güçlü yönetimlerinden sonra Atabey Kızıl Arslan'ın başarısız politikaları güç dengesini Harezmşahlar Devleti lehine bozmuş, sonuçta 1194'de Irak Selçukluları Devleti

16 Râvendî, II, 333-334; Bundârî, 269; Anonim Gürcü Vekeynamesi, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çev. H. Andreasyan, Ankara, 2003, 392-396; F. Kızıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992, 133.

17 Huseynî, 127-128; Kazvîni, I, 476; Ebû Hâmid, 89-90; Râvendî, II, 334; Bundârî, 269; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 86; Cuveynî, *Târih-i Cihan Guşa*, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1988, II, 23; Ebû'l-Fidâ, III, 89; M. A. Köymen, a.g.m., 227-228.

18 Râvendî, II, 340; Ebû Hâmid, 90. Fahreddîn b. Safieddîn Verâmîni hk. bkz. Hondmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, Nşr. S. Nefîsî, Tahran, 1317 h.ş., 222.

19 Kûhistan'da Rey ve Nişâbûr arasında bir beldedir (Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tahran, 1336, 363 vd.).

20 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 96-97; Cuveynî, II, 25-26; Râvendî, II, 340-341; Huseynî, 134-136; Kazvîni, I, 477-478; Sibt, Haydarabat, 1951-52, II, 444; Bundârî, 269-270; Kadî İmâdeddîn, *el-Bustânü'l-Câmî Tevârîhu'z-Zemân*, Nşr. C. Cahen, "Une Chronique du VI/XIIe siècle, Bustan al-Jami", *BEO*, VII-VIII, 1937-38, 154; Cuzcânî, 166-167; Abû'l-Farac, II, 467; İbn Kesîr, XIII, 80; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990, 370; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984, 123-126; ayn. mlf., "Tekiş", İA, XI/1, 137; M. A. Köymen, a.g.m., 229-231.

ortadan kalkmıştı.²¹ Irak Selçukluları Devletinin merkezi Cibal'da hâkimiyet kuran Harezşahlar, burada kontrolü sağlayamamıştı. Harezşah ve Selçuklu komutanları ile Abbasi Halifeleri bölgede nüfuz mücadeleleri başlatmışlardı.

Mengli, Aydoğmuş'un ortadan kaldırılmasından sonra Cibal'da hızla yükselmiş ve Atabey Özbek'i tehdit edecek duruma gelmişti. Abbasilerin bölgedeki çıkarları aleyhine tavır takınması ve dik başlılığı karşısında halife, Atabey Özbek'e bir mektup yazarak onun Azerbaycan için bir tehdit olduğunu belirterek Mengli ile savaşa kışkırtmıştı. Halife bir yandan da Alamut ve çevresine sahip olan İsmâiliyye lideri Celâleddin'i de bu konuda harekete geçmeye davet etmişti. Böylece topraklarını ele geçirerek paylaşmak karşılığında Mengli'ye üçlü bir ittifak oluşturulmuştu. Bunun sonucunda harekete geçen halife Muzaffereddin Sungur komutasında büyük bir ordu hazırlatarak bölgeye yollamıştı. Bununla da yetinmeyen halife, Musul, Cezîre ve Haleb bölgelerinin askerlerinin de katılmaları ile iyice güçlenen bu ordunun başına Erbil Atabeyi Muzaffereddin Gökbörü'yü geçirmişti. Müttefik ordusu Hemedan'a doğru ilerleyince bu büyük orduyla baş edemeyeceğini anlayan Mengli dağlara çekilmek zorunda kalmıştı. Sonrasında bir fırsatını bularak aşağıya inmiş ve Atabey Özbek'in ordusuna saldırarak yenilgiye uğratmıştı. Bu durumdan yararlanmadan tekrar dağın zirvelerine doğru çekilmiş, ertesi gün yaptığı yeni saldırıda bu sefer yenilmiş ve yakalanarak esir edilmişti (Cemaziyelevvel 512/Ağustos-Eylül 1215). Varılan anlaşma uyarınca Mengli'ye ait şehirler müttefikler taraflar arasında paylaştırılmıştı. Ebher ve Zencan'ı kardeşinin azatlı kölesi Ogulmuş'un yönetimine bırakan Özbek Azerbaycan'a geri dönmüştü. Bahsi geçen şehirler birkaç yıl boyunca Ogulmuş tarafından idare edilmişti.²²

Cibal'de Harezşahlar Devleti adına hutbe okutan Ogulmuş'un Batınîler tarafından öldürülmesinden sonra bölgede kontrolü sağlamak isteyen Harezşah Muhammed bir ordu ile harekete geçmiş, hemen Rey'i ele geçirmişti. Ogulmuş'un ölümü üzerine Fars Atabeyi Sa'd b. Dekle de korumasız kalan bu bölgeyi ele geçirmek için ordusuyla ilerlemiş, İsfahân'ı itaat altına aldıktan sonra Rey üzerine yürümüşü. Burada Harezşah Muhammed'in öncü birlikleriyle karşılaşmış ve yenilerek teslim olmuştu. Onu kendisine tâbi kılan Harezşah Muhammed elindeki toprakların bir kısmını kendisine bırakmasını sağlayacak anlaşma yapmıştı. Ülkesine dönen Sa'd, büyük oğlunun yönetimi eline geçirdiğini görmüş ve oğluyla mücadele ederek yönetimi tekrar eline geçirmişti. Salgurluların Cibal'de hâkimiyet kurmasını önleyen Harezşah Muhammed ise Sâve'yi almış, devamında ise Kazvin, Zencan, Ebher, Hemedan, İsfahân, Kum ve Kâşân'ı aynı şekilde ele geçirmişti. Atabey Özbek, bu karışıklık döneminden yararlanarak Hemedan üzerine yürümüşse de Harezşah'ın ordusuna yenilerek geri çekilmişti.²³ Sultan Muhammed ile bir anlaşma yaparak Harezşahlar Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştı (1217-1218).²⁴ Böylece Zencan Harezşahlar Devleti'nin kontrolü altına girerken, buradaki Türkmen beyliği de ortadan kalkmıştı.

21 Bu konuda bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, 293-307.

22 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 262-263; Cuveynî, III, 561; V. Minorsky, "Özbek", İA, IX, 489. Bu olayın 511/1214-15 yılında cereyan ettiğini belirten Cuveynî, Özbek ve yanında misafir olarak bulunan Celâleddin'in Mengli'nin Irak'tan uzaklaştırılması konusunda halifeye ve Suriye'deki Türk meliklerine mektuplar yazdıklarından bahsetmektedir. Ortak düşman hüviyetindeki Mengli'nin ortadan kaldırılması için taraflar arasında mektuplaşmalar olmuştur. Halife Nâsır Lidîmillah, bu amaçla Evhadeddin-i Kirmânî'yi elçi olarak bir mektupla birlikte Atabeg Özbek'e göndermişti (Bkz. *Menâkib-nâme-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî*, Haz. İ. H. Mercan, Erciyes Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1990, 158-161).

23 Cuveynî, II, 312.

24 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 272-274; Cuveynî, II, 312; Vassâf el-Hazre, *Târih-i Vassâf el-Hazre*, Nşr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hş., 153; Kadı Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârih*, Nşr. B. Mîrzâ Kerîmî, Tehran, 1313/1934 hş., 87.

Sonuç

Zencan, İran'ın Türklerin hâkimiyetine girmesinden sonra yoğun Türkmen yerleşmesinin yaşandığı bir yerdi. Buradaki Türkmenler Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadelelerinde yaşanan karışıklıklardan istifade ederek Kafşut Bey ve onun oğulları tarafından ön plana çıkmışlardı. Sonuçta Zencan'da Kafşutoğulları Beyliği kurulmuştu. Bu beylik Irak Selçukluları Devleti ve Azerbaycan Atabeyliği zamanında adından sıkça bahsettirmişti. Özellikle Irak Selçukluları'nın siyasi yapısı içinde kimi zaman önemli aktörlerden birisi olmuştu.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, 2 cild, Ankara, 1987.
- Alptekin, C., "Zengi", İA, XIII, 526-532.
- Alyârî, H., Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225), İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1966.
- Anonim Gürcü Vekeynamesi, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çev. H. Andreasyan, Ankara, 2003.
- Anonim *Târih-i Âli Selçuk*, Nşr. ve Çev. F. N. Uzluk, Ankara, 1952.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990.
- Bosworth, C. E., *The Cambridge History of Iran Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods*, Ed. J. A. Boyle, Cambridge, 1968, 1-202.
- Bundârî, *Zubdeu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.
- Cuveynî, *Târih-i Cihan Guşa*, Çev. M. Öztürk, 3 cild, Ankara, 1988.
- Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, İstanbul, 1286.
- Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran, 1332.
- Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tahran, 1336.
- Hamdullah Mustevfî Kazvinî, *Târih-i Guzîde*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910.
- Hinduşah b. Sancar, *Tecâribu's-Selef*, Nşr. A. İkbâl, Tahran, 1934.
- Hondmir, *Dustûru'l-Vuzerâ*, Nşr. S. Nefisî, Tahran, 1317 h.ş.
- Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Çev. N. Lügal, Ankara, 1943.
- İbn Şeddâd, *en-Nâvadiru's-Sultaniyye*, Nşr. C. Şeyyâl, Kahire, 1964.
- İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, Nşr. C. eş-Şeyyal, 5 cild, Kahire, 1953-1960.
- İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Özeydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi*, İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.
- İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir fi Devleti'l-Atabekiyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963.
- İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, Çev. A. Savran, Erzurum,

1992.

İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târîhu Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908,

İsfahanî, *el-Fethu'l-Kussî*, Nşr. M. M. Subh, Kahire, 1962.

Kadı Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, Nşr. B. Mîrzâ Kerîmî, Tehran, 1313/1934 hş.

Kadı İmâdeddîn, *el-Bustânu'l-Câmî Tevârîhu'z-Zemân*, Nşr. C. Cahen, "Une Chronique du VI/XIe siecle, Bustan al-Jami", *BEO*, VII-VIII, 1937-38.

Kafesoğlu, İ., "Tekiş", *İA*, XI/1, 135-139.

Kafesoğlu, İ., *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984.

Kaşgarlı Mahmud, *Divâni Lugati't-Türk*, Çev. B. Atalay, 4 cild, Ankara, 1986.

Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.

Kesrevî-i Tebrizî, *Şehr-i Yârân-ı Gumnâm*, 3 cild, Tahran, 1307-1308.

Kırzioğlu, M. F., *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992.

Köymen, M. A., "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, 13, Erzurum, 1985, 215-234.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, 1984.

Menâkib-nâme-i Şeyh Evhadeddîn-i Kirmânî, Haz. İ. H. Mercan, (Erciyes Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1990.

Merçil, E., "Zencan", *İA*, XIII, 522-525.

Minorsky, V., "Özbek", *İA*, IX, 488-490.

Mîrhond, *Târîhu Ravzatu's-Safâ*, Mîrhond, *Târîhu Ravzatu's-Safâ*, Selçuklular kısmını Çev. E. Göksu, Ankara, 2015.

Mervezi, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, The Turks and India*, Eng tr. V. Minorsky, London, 1942.

Newby, P. H., *Saladin in his Time*, London, Boston, 1983.

Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, 2 cild, Ankara, 1957-1960.

Reşideddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara, 1960.

Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fî Târîhi'l-Â'yân*, Çev. Ali Sevim, *Mirâtu'z-Zemân fî Târîhi'l-Â'yân'da Selçuklular*, Ankara, 2011; 2 cild, Haydarabat, 1951-1952.

Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) – Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul, 1980.

Şeşen, R., *Salâheddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul, 1983.

Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1980.

Vassâf el-Hazre, *Târîh-i Vassâf el-Hazre*, Nşr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hş.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Nşr. Ferîd Abdulâziz el-Cundî, Beyrut, (tarihsiz).

Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332.

Zekeriya Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İ'bâd*, Beyrut, (tarihsiz).